

ЛІТЕРАТУРНА РЕПУТАЦІЯ РОМАНУ Е.ХЕМІНГВЕЯ «ПО КОМУ ПОДЗВІН» В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Творчість видатного американського прозаїка Ернеста Міллера Хемінгвея добре відома українським читачам. Вона широко вивчалась за радянської доби, продовжує приковувати до себе увагу і сьогодні. Однак популярність окремих творів – варіативна у різні періоди. У радянські часи більше цікавились пізнім періодом творчості письменника, сьогодні посилюється інтерес до ранніх – ближчих до естетики модернізму – творів.

Метою цієї розвідки є з'ясувати як змінювалась літературна репутация роману Хемінгвея «По кому подзвін» в українському літературному просторі впродовж 60-ти років його історії з акцентом на сучасному українському трактуванні цього твору. Роман «По кому подзвін» є вдачним матеріалом для такого дослідження, оскільки саме він виявився переломним у творчому доробку автора в декількох аспектах. По-перше, в ракурсі проблематики і стилю. Участь письменника у військових діях в Іспанії (про які йдеться у романі) призвела до активізації його громадянської позиції, а нове світовідчуття вилилось в інший, у порівнянні з ранньою творчістю, підхід до зображення дійсності. Одночасно змінилась стильова специфіка його творів: утратив питому вагу хемінгвеївський принцип «айсберга», неактуальним став «телеграфний стиль», витворився специфічний пафос. По-друге, саме цей роман приніс Хемінгвеєві славу на батьківщині: його високо оцінила і американська критика, і американські читачі. Він десятки разів перевидається великими накладками, провокує масштабну наукову рефлексію, перекладається на мову радіо та кіно. По-третє, саме цей твір з усього спадку автора був заборонений у фашистській Італії, Німеччині та в Радянському Союзі.

У США роман «For whom the bell tolls» з'явився друком 1940 року. У Радянській Росії твір переклали того ж таки року, проте не видали. Причини цього докладно аналізує О.Рубашкін у статті «Ернест Хемингуэй и ЦК ВКП (Б)». Як стверджує критик, посилаючись на документи та постанови ЦК Компартії, у січні 1941 року працівники ЦК ВКП (Б) були залучені до обговорення проблем, пов'язаних із виданням у США згаданого твору. Їхні думки підсумував заступник керівника управління пропаганди та агітації О.Пузін у документі адресованому секретарю ЦК ВКП (Б) А.Жданову: публікація та обговорення роману – недоцільні. Такий вирок був зумовлений спотвореним, із погляду провідних діячів компартії, розумінням ролі Радянського Союзу в громадянській війні в Іспанії, висвітленням переваг демократичної ідеології над комуністичною, недостеменним зображенням постаті Андре Марті тощо. За чутками, які наводить у своїй монографії російський хемінгвеєзнавець Б.Гіленсон, кінцевий вирок виніс сам Сталін: «Цікаво. Друкувати не можна» [1, 146]. Понад 20 років твір Хемінгвея пролежав у спецховищах КДБ. 1962 року було здійснено «службове» видання роману у кількості 300 примірників, яке, проте, не надійшло до жодної з бібліотек,

будучи доступним лише високопоставленим читачам. І лише 1968 року, коли втручання влади в літературні процеси значно редукувалося, його було опубліковано в Росії, а 1969-го – в Україні.

Публікація роману спричинила масштабну науково-критичну рефлексію. До аналізу цього твору звертаються як російські, так і українські науковці, серед яких І.Кашкін, В.Днепров, В.Кожин, Т.Мотильова, Е.Соловйов, З.Маянц, Й.Фінкельштейн, К.Симонов, О.Мурза, Л.Юр'єва, Р.Доценко, Д.Затонський, Т.Денисова, Ю.Лідський та інші. Упродовж 60-х – 70-х років ідеологічний контекст роману трактувався вкрай заангажовано. Повсякчас давався взнаки партійний вишкіл. Типовим для тих часів було таке розуміння Хемінгвея: «Великий художник, але обмежений, вузький, скалічений класовим егоїзмом; самий блиск хемінгвеївського таланту тільки розкриває убозтво його думок» [2, 153]. Хемінгвеєві дорікали історичними хибами, нерозумінням суті іспанської війни, упередженим зображенням окремих особистостей, ідеологічними прорахунками тощо. Однак, якщо говорити про поетику твору, то за радянської доби вона аналізувалась досить ґрунтовно. Радянські вчені зусебіч розглянули і структуру роману, і стильові зміни, і тезаурус твору, і його жанрову специфіку. Українські науковці, зокрема, запропонували деякі новаторські підходи до аналізу поетикальних аспектів роману: розгляд «По кому подзвін» у контексті сконцентрованого роману (Д.Затонський), порівняння роману із класицистичними зразками з їхнім принципом трьох єдностей (Т.Денисова) та інші. Однак встановлені державою інтерпретативні кордони не давали змоги науковцям вповні реалізувати свій науковий потенціал та відкрито вербалізувати своє бачення цього роману.

У 80-ті роки простежується певне пожвавлення у розвитку літературознавства. М.Наєнко мотивує ці зміни іманентною природою самої науки про літературу: «Вона не могла не чинити внутрішнього опору ідеологічному насиллю над собою і тому в окремих своїх виявах проривалась у власне наукові сфери й там давала змогу розвинути своїм притлумлюваним потенціям, своїй природній енергії» [6, 303]. І хоч старі традиції все ще мирно співіснували з новими, однак зміна пріоритетів повільно, але невпинно відбувалась: «Класові цінності щодалі поступалися місцем загальнолюдським» [6, 306]. М.Наєнко пише, що у свідомості багатьох письменників і літературознавців тих часів уже формувався уявлення не про партійно-ідеологічне, а естетичне значення літератури. Саме на зламі 70-х – 80-х років з'являється найповніше до сьогодні в Україні видання творів Хемінгвея, здійснене видавництвом художньої літератури «Дніпро». До третього тому чотиритомного збірника увійшов роман «По кому подзвін». Публікація цих книг стала знаменною подією для шанувальників творчості Хемінгвея. Твори, які довгий час були доступні лише у російському перекладі, нарешті проторували собі прямий шлях до серця української аудиторії.

Роман «По кому подзвін» у це десятиліття публікується тричі. Окрім того, що він входить до збірника творів, він також публікується окремою книгою разом із «Фієстою» у 1984 та 1985 роках. Саме у цей період простежується злет популярності роману серед українських читачів. У 1989 році Тамара Денисова у статті на вшанування 90-річного ювілею з дня народження письменника пише, що складається враження, що «скільки б не було видано книжок Ернеста Хемінгуея, їх буде розкуплено» [4, 45-46]. І вона ж запитує: «В чому причина такої надзвичайної популярності суто американського – <...> за світобаченням,

за естетичною традицією <...> письменника серед українського читацького загалу?» [4, 45]. По-перше, як зазначає дослідниця, велике значення має той факт, що твори Хемінгвея включаються до шкільних та вузівських програм. Та лише цим популярність не пояснюється. І тоді Т.Денисова запитує саму себе: «Чим дорогий для мене Ернест Хемінгвей?» [4, 46]. Близьким для себе знаходить вона і його «героїчний кодекс», і трагічність його світовідчуття, і ненависть до облудливої патетичної риторики, і його принцип «айсберга». Особливу увагу читачів до Хемінгвея на зламі 80-х – 90-х років вона мотивує тим, що «зараз, <...> виявилось, що не тільки західна інтелігенція була ошуканою буржуазними суспільними ідеалами, а й ми, вирощені й виховані у беззастережній вірі в те, що йдемо правильним шляхом, також заведені на манівці, загнані у глухий кут ...» [4, 46]. На думку Т.Денисової, те, що сприймалось як трагедія «їхнього» непереборно самотнього людського існування, відчутно наблизилось, стало сприйматись як своє. І, як приклад, вона простежує типологічні паралелі між «Санаторійною зоною» Хвильового та ранніми творами Хемінгвея, відзначаючи їх глибинну схожість: напругу, почуття розчарування і самотності, приреченості й трагізму. Отже, йдеться про актуальність творів американського письменника для українських читачів, що є одним із чинників формування літературної репутації.

У 80-х – 90-х роках українські науковці доволі спорадично (у порівнянні з 70-ми) звертаються до аналізу роману «По кому подзвін». Більшість з них все ще дотримуються марксистсько-ленінських традицій прочитання художніх творів. У 1981 році Наталія Овчаренко аналізує роман у контексті сучасного антимілітаристського роману США. Дослідниця констатує, що у цьому творі Хемінгвей «безумовно на боці справедливої, народної війни» [7, 36]. І він, і його ліричний герой – переконані антифашисти. Водночас авторка застерігає, що, хоча Джордан (головний герой) бореться разом з комуністами, проте не всі їхні погляди він поділяє, солідаризуючись з ними лише як антифашист. Песимістичні ноти у романі, на думку Н.Овчаренко, продиктовані тим, що «По кому подзвін» творився після поразки республіканців у революції, однак цей трагізм не є всеохоплюючим, бо Джордан помирає, вірячи у те, що наступні бої будуть успішними і що фашизм неодмінно буде поборений. Хемінгвей, як вважає дослідниця, не належить до тих американських письменників-антимілітаристів, позитивна програма яких має «розпливчатий характер», а головний герой «відображає протиріччя і вагання самих письменників, які шукають і не знаходять виходу» [7, 176].

90-ті роки з колапсом ідеологічно-кон'юнктурного диктату, який «понад півстоліття дамокловим мечем звисав над головами письменників і літературознавців на одній шостій частині земної кулі» [6, 312], нарешті, повернули українських письменників і літературознавців у лоно мистецьких традицій, обґрунтованих сотні літ тому. Зміщення критичних акцентів із тем відповідальності, виправданого та варварського насильства, обов'язку та інших проблем, заялженим радянським літературознавством, до більш актуальних для сучасного читача питань простежується в українських інтерпретаціях роману «По кому подзвін» цього періоду.

Богдан Тихолоз у статті «Суїцид як прощання й повернення: абсолютний фінал трагічної одиссеї Ернеста Гемінгвея» 1999 року звертається до питання самогубства у житті й творчості письменника. Послугуючись типологією суїциду античних стоїків, які мотивували його слабкодухістю, гравітацією Танатосу (паталогічним потягом) або ж свідомим чином

доконаного вибору, Б.Тихолоз вбачає етіологію Хемінгвеевого самовбивства в останньому чиннику: «Самогубство стало виходом в абсолютну свободу й осягненням вічного спокою» [9, 304]. Творчий інтерес письменника до феноменології смерті Б.Тихолоз кваліфікує як розумний, а не хворобливо-паталогічний. Він переконаний, що, які кожен справжній митець, Хемінгвей «завше мав смерть при собі» [9, 302], піддавав її всіляким експериментам у своїй творчій лабораторії. Ряд художніх осмислень цієї проблеми віддзеркалювали реальні роздуми митця, мали фактичне підґрунтя. Це стосується передусім батькового суїциду. Б.Тихолоз пише, що письменник не лише намагався збагнути причини цього батькового вчинку, але й відчував потребу етично кваліфікувати його, «дати оцінку припустимості такого виходу зі скрутної ситуації» [9, 299]. Авторські рефлексії на цю тему знайшли свій відгос у романі «По кому подзвін»: «Кожен має право зробити те, що зробив батько, думав він. Та це недобрий вчинок. Я розумію його, але схвалити не можу <...> А втім, він не був сучий син. Він був просто боягуз, а це найбільше нещастя, яке може спіткати чоловіка» [10, 291-292]. Хоч Джордан і не акцентує позицію батька і навіть соромиться її, проте в кінці роману і сам задумується над можливістю такого екзистенційного виходу. Б.Тихолоз зауважує, що після суїциду батька перед Хемінгвеем вперше постала проблема ймовірності такого вчинку і відтоді майже невідступно його переслідувала.

У 2000-х роках прочитанням творчого доробку Хемінгвея займається Наталія Чикирис. У статті «Творчість Е.Хемінгуея в Україні: особливості критичної рецепції, історія перекладів» вона простежує етапи вітчизняного поцінування спадщини американського митця. Серед особливостей українського сприйняття творів Хемінгвея вона виділяє ретардований характер рецепції, спричинений диктатурою Сталіна, та гіпертрофований інтерес. Причини формування культу Хемінгвея вона вбачає в «інформаційній ізольованості» [12, 50] українського літературного простору середини ХХ століття, що в результаті призвело до акселерованої уваги до письменників Європи і Америки, та глибинному зв'язку творчості Хемінгвея з українським нонконформістським рухом шістдесятників. Популяризація творчості письменника, а надто процес відбору творів для перекладу, носить, на думку авторки, яку ми цілком поділяємо, харизматичний характер: спочатку перекладалися маловідомі «слабкі» твори переважно пізнього періоду і лише потім твори, які принесли Хемінгвееві світове визнання.

У 2005 році Н.Чикирис оприлюднює свою дослідження «Творчість Ернеста Хемінгуея в українському літературному процесі ХХ століття (рецепція і типологія)», друга частина якого фокусується на типологічних збігах у творчості Хемінгвея та українських прозаїків ХХ століття. Для виявлення спільних та відмінних для американської та української літератур тенденцій у потрактуванні іспанських революційних подій 1936-1939 років дослідниця обрала романи Хемінгвея «По кому подзвін» та Ю.Покальчука «І зараз, і завжди ...». Обидва письменники зображують війну в Іспанії у фокалізації своїх співвітчизників-інтербригадівців. Головні герої романів багато в чому подібні: вони – сильні особистості, переконані у правоті справи, яку відстоюють, схильні до рефлексії, яка реалізується через внутрішні монологи. Обидва митці зосереджуються, як зазначає дослідниця, на проблемі насильства, обираючи при цьому схожі шляхи розгляду цієї морально-етичної проблеми. Конвергентним для Хемінгвея та Покальчука є неписане твердження, що «війна навіть за благородні ідеали – це завжди

злочин проти людства, адже яка б сторона не одержала перемогу, людина завжди залишається в програвші» [11, 15]. Аналогії знаходить авторка не лише на рівні проблематики, а й сюжету. Так, герої отримують однакові завдання: підірвати міст, контрольований фашистами. Конвергенція існує і у потрактуванні письменниками теми кохання, яка є «джерелом того світлого й чистого в людині, що протистоїть жорстокості, ненависті, вбивствам та іншим реаліям війни» [11, 16]. В обох творах кохання – трагічне, недовге, але дуже поетичне і безмежно глибоке.

Говорячи про відмінні ознаки романів, Н.Чикирис зауважує, що письменники належали до держав із різним ступенем свободи слова, що й обумовило наявність суттєвих розбіжностей щодо рівня об'єктивності у відтворенні історичної правди. Хемінгвей правдиво показав історичну ситуацію, відверто розповів про жорстокість, яка панувала і у таборі фашистів, і республіканців. Покальчук же вдався до підміни історичної правди «заздалегідь сформованими стереотипами» [11, 16], спростив трактування тогочасної дійсності, героїзував інтербригадівців, зобразив фашистів як абсолютних носіїв зла. Віддавши данину ідеологічним канонам, він забезпечив своєму роману легітимізацію у радянському літературному просторі. Хемінгвей ж прирік свій твір на замовчування та гостру критику.

Упродовж перших років XXI століття роман «По кому подзвін» не раз стає об'єктом наукових студій. Він репрезентований у шкільних програмах із зарубіжної літератури. Однак проблематика твору вже не хвилює читача так безпосередньо, що, ймовірно, й обумовило відсутність перевидань роману в цей період. Незважаючи на збереження інтересу науковців до твору, роман втрачає свою популярність серед читачів. Із цього приводу хотілося б нагадати слова М.Рейнольдза, американського біографа Хемінгвея, який сказав у 1990 році, що «Роберт Джордан – не наш сучасник, і ті перші читачі, які так позитивно реагували на його героїзм – не наші емоційні брати, навряд чи навіть кузени» [14]. М.Рейнольдз зізнається, що не знає, які ідеали могли б змусити наших юнаків кинутись у полум'я війни, але сумнівається, що серед них були б доля чужого уряду чи свобода чужого народу. Аудиторія межі XX-XXI століть, яка пройшла Аушвіц, Сталінград, Дрезден і Хіросіму, вже не реагує на ті страхіття, що змальовані в Хемінгвеевій книзі. Яке нам, свідкам ядерних голокостів, діло до трагедії якоїсь там далекої Іспанії? Ці слова були сказані тоді, коли роман «По кому подзвін» переживав період зниження своєї літературної репутації у США, однак на сьогодні його авторитет реабілітовано. А от стосовно українського зацікавлення цим твором, то зауваження Рейнольдза слухне і доречне сьогодні.

Простежуючи літературну репутацію роману в Україні впродовж 40-х – 2000-х років, не можливо не зауважити зміни, яких вона зазнавала. Роман, репресований у 40-ві – 50-ті, починає формувати свою репутацію в Україні аж у 60-ті. Конструювання репутації відбувалося під безпосереднім впливом російського літературознавства, яке на той час вже мало в своєму активі чимало робіт, присвячених роману. Після видання україномовної версії «For whom the bell tolls» значно зростає його репутація серед українських науковців, яку протягом 70-х років можна означити як високу. У 80-ті – 90-ті простежується спад наукового зацікавлення романом, яке відроджується у 2000-ні. Періоди популярності цього твору серед читацького загалу не співпадають із періодами його масштабного науково-критичного переосмислення. Так, у 70-ті статус роману серед читачів був низьким, у 80-ті він значно зростає, а наприкінці XX століття занепадає до сьогодні.

На нашу думку, слушно зауважити, що вітчизняна інтерпретаційна скарбниця не така багата (ні кількісно, ні якісно), як російська. Багато упереджених зауважень радянських науковців так і залишились неспростованими. Досі в Україні немає конектурованого видання «По кому подзвін». Думається, сучасному читачеві і науковцеві варто приділити належну увагу роману, який відкриває деякі сторінки і нашої власної історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гиленсон Б.А. Эрнест Хемингуэй. Биография писателя. – М.: Просвещение, 1991. – 192 с.
2. Голд М. В боях за передовую литературу США. Пер. Е.Романовой // Интернациональная литература. – 1941. – № 6. – С. 142-157.
3. Денисова Т. Эрнест Хемингуэй. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1972. – 164 с.
4. Денисова Т. І знов про Хемінгуея ... // Радянське літературознавство. – 1989. – № 7. – С. 44-47.
5. Затонський Д. «Дзвін» поміж творів Ернеста Хемінгуея // Хемінгуей Е. По кому б'є дзвін. – Перекл. з англ. М.Пінчевського. – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 489-507.
6. Насенко М.К. Історія українського літературознавства: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 360 с.
7. Овчаренко Н.Ф. Современный антимилитаристский роман США. – К.: Наукова думка, 1981. – 183 с.
8. Рубашкин А. Эрнест Хемингуэй и ЦК ВКП (Б) // Нева. – 1999. – № 7. – С. 203-206.
9. Тихолоз Б. Суїцид як прощання і повернення: абсолютний фінал трагічної одиссеї Ернеста Гемінгвея (до сторіччя від дня народження) // Молода нація. – 1999. – № 12. – С. 296-308.
10. Хемінгуей Е. Твори в чотирьох томах. Том 3: Романи, повість та оповідання. – Перекл. з англ. – К.: Дніпро, 1981. – 663 с.
11. Чикирис Н.В. Творчість Ернеста Хемінгуея в українському літературному процесі ХХ століття (рецепція і типологія). Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 2005. – 20 с.
12. Чикирис Н. Творчість Е.Хемінгуея в Україні: особливості критичної рецепції, історія перекладів // Всесвітня література та культура. – 2001. – № 7. – С. 50-53.
13. Hemingway E. For whom the bell tolls. – New York: Charles Scribner's Sons, 1940. – 472 p.
14. Reynolds M. Ringing the changes: Hemingway's bell tolls fifty // <http://www.vqronline.org/articles/1991/winter/reynolds-ringing-changes>